

10 Macht en machtsuitdrukking in onze cultuur en hun betekenis voor de landschapsvorming

E. W. Hofstee

In onze tijd zijn in de westelijke wereld, en zeker in Nederland, vorming en omvorming van landschappen grotendeels het resultaat van bewuste processen. In de meeste gevallen valt dan ook een reeks van duidelijk zichtbare factoren aan te wijzen, waarvan het beeld dat een landschap uiteindelijk oplevert, afhankelijk is. De specifieke wensen, levende bij het orgaan of de persoon waardoor de opdracht wordt verstrekt, de persoonlijke kwaliteiten van de ontwerper, de kenmerken van het oorspronkelijke terrein en zijn omgeving, de beschikbare financiële middelen, zijn onder andere van belang voor de bepaling van het uiteindelijke resultaat. Naast - en ten dele ook achter - deze duidelijk aanwijsbare factoren van materiële en persoonlijke aard werken echter andere, minder aan de oppervlakte tredende invloeden, die aan de bewuste landschapsvorming richting geven. Het noemen van het, ook in de geschiedenis en de ontwikkeling van de landschapsarchitectuur, zo bekende verschijnsel 'stijl' is voldoende om ons daaraan, zo nodig, te herinneren. Wie over stijl spreekt, spreekt over cultuur, althans over cultuur, zoals deze term in de sociale wetenschappen wordt gebruikt. Landschapsvorming is niet zo maar een willekeurige activiteit van een individu. Ze hangt samen met de cultuur van zijn tijd.

Van cultuur bestaan vele definities, eenvoudige en meer ingewikkelde. Een eenvoudige zegt dat cultuur de geestelijke erfenis is, die een groep van het verleden heeft meegekregen. Een meer ingewikkelde is, onder andere, die van Clyde Kluckhohn (*Culture, A Dictionary of the Social Sciences*, 1964, p. 165-168), die wel als een min of meer algemeen aanvaarde omschrijving kan gelden. Deze luidt: 'Culture consists of patterns, explicit and implicit, of and for behavior, acquired and transmitted by symbols, constituting the distinctive achievements of human groups, including their embodiment in artifacts; the essential

---

Prof. dr. E. W. Hofstee, emeritus, vakgroep Sociologie van de westerse gebieden, Landbouwhogeschool

core of culture consists of traditional (i.e. historically derived and selected) ideas and especially their attached values; culture may on the one hand, be considered as products of action, on the other hand as conditioning elements of further action.'

Het is duidelijk, dat het in deze definitie gaat om het zo juist genoemde begrip cultuur waarmee de sociale wetenschappen werken. Dit omvat iets anders - en meer - dan het beperkte begrip cultuur, dat we in onze taal ook kennen (zoals bijvoorbeeld in de naam van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk) en waaronder verstaan wordt het actief en passief deelhebben in kunsten en wetenschappen en in het algemeen in de hogere uitingen van de menselijke geest.

Enige nadere toelichting tot de definitie van Kluckhohn is misschien wenselijk. Het draait daarbij om de volgende vijf punten:

- 1 Cultuur is (primair) een groepsverschijnsel. Men kan niet ontkennen - en dit geldt in het bijzonder voor onze moderne wereld die zich kenmerkt door een pluriforme cultuur - dat elk individu voor zich zelf in zekere mate een eigen combinatie van cultuurelementen maakt; in die zin kan dus worden gesproken van een individuele cultuur. Toch moet als wezenlijk element van de cultuur worden beschouwd dat ze met anderen wordt gedeeld. Een individu zal nooit *alle* elementen van zijn cultuur met *alle* leden van een bepaalde groep delen, maar met sommigen zal hij een groot gedeelte van zijn cultuur gemeen hebben en er zullen weinig afzonderlijke culturele trekken van betekenis zijn, die hij niet met een aantal anderen deelt.
- 2 De cultuur binnen een bepaalde groep vertoont een zeker patroon, dat wil zeggen dat de verschillende elementen die men binnen de totale cultuur kan onderscheiden - althans een belangrijk deel daarvan - een zekere samenhang vertonen. Bij deze voorstelling omtrent het bestaan van een zeker weefsel van cultuurelementen is dan meestal wel de gedachte inbegrepen, dat dit weefsel wordt gedomineerd door één of enkele hoofdelementen die het karakter van het patroon in belangrijke mate bepalen. Uit hetgeen onder 1 werd opgemerkt, valt af te leiden dat men er, zeker wat onze moderne maatschappij betreft, niet van uit mag gaan dat alle cultuurelementen even vast in het patroon ingeweven zitten. Dit neemt niet weg, dat ook voor onze huidige maatschappij de voorstelling van een patroonmatige verbinding van cultuurelementen nog grotendeels juist is. Ze kan in aanzienlijke mate tot het begrip van de

aard van de cultuur en van haar werking bijdragen.

- 3 Cultuur is een historisch produkt dat door de ene generatie aan de andere wordt overgedragen. Bij deze overdracht vindt echter een selectie plaats. Iedere generatie laat van de cultuur die de vorige generatie eigen was, bepaalde delen vallen, wijzigt andere delen en vult het geheel aan met het produkt van eigen generatie. Nooit echter wordt de band met het verleden werkelijk verbroken; dit zou ook onmogelijk zijn.
- 4 Cultuur is in wezen een geestelijk produkt. Ze drukt zich echter, behalve in niet-materiële verschijnselen, ook uit in materiële produkten. Een materieel cultuurprodukt is voor ons een cultuurprodukt, omdat we er, behalve materie, een uitdrukking van de menselijke geest in zien. Cultuurprodukten uit de oudste steentijd zijn voor ons cultuurprodukten geworden vanaf het ogenblik dat we hebben begrepen, dat het geen door natuurlijke oorzaken ontstane vuursteenscherven waren, maar dat ze door mensen met een bepaalde bedoeling waren afgeslagen.
- 5 Cultuur conditioneert het menselijke handelen. De prikkel tot handelen moge ten dele uit andere regionen voortkomen, de aard van de handeling en de wijze waarop ze verloopt, wordt in hoge mate door de achterliggende cultuur beheerst.

De omschrijving van Kluckhohn laat er geen twijfel aan bestaan dat landschapsvorming wortelt in de cultuur; sterker gezegd, landschapsvorming is een stuk cultuur, al kan ze, ook sociologisch, mede uit andere gezichtshoeken worden bekeken. Negatief gezien, betekent dit dat de landschapsarchitect zich in zijn werk niet wezenlijk van de cultuur van eigen tijd los kan maken.

Al weer een aantal jaren geleden zag schrijver dezes in Engeland een merkwaardig stuk landschapsarchitectuur uit de 19de eeuw. Een rijke landeigenaar die op een behoorlijke afstand van London woonde, was in het bezit gekomen van aanéengesloten landerijen, die zich uitstrekten van zijn kasteel tot aan die stad. Hij kwam nu op het idee een kilometers lange privéweg van zijn huis rechtstreeks naar Londen aan te laten leggen zodat hij, zonder door anderen te worden gehinderd, met zijn karos of met zijn paard, daarnaar toe zou kunnen rijden. Deze weg is door bepaalde omstandigheden niet voltooid, maar een deel ervan is nog aanwezig. Bij de landschappelijke inpakking en aankleding van die weg is zeker iemand werkzaam geweest, die zich vandaag landschapsarchitect zou noemen. Men kan zich - afgezien van andere redenen waarom zo iets nu ook in Engeland niet meer zou kunnen -

niet voorstellen, dat nu een landschapsarchitect zich voor zo'n project nog zou lenen. Een dergelijke vergaande, eigengereide, voor ieder zichtbare machtsuitdrukking past niet meer in onze cultuur. Als een landschapsarchitect zich daarvoor toch zou lenen, zou hij vermoedelijk door zijn collega's worden weggehoond; ze zouden hem duidelijk maken, dat hij zich binnen het in deze tijd cultureel acceptabele dient te houden. Hij kan de heersende waarden en normen niet negeren.

Maar waar liggen nu de grenzen van dit acceptabele? Welke mate van vrijheid heeft een landschapsarchitect in dit opzicht? Is het niet zo, dat in onze tijd, waarvan wij zeggen dat deze gekenmerkt is door een pluriforme cultuur, hij in feite toch een zeer grote vrijheid in zijn creatieve werk heeft? Ongetwijfeld is er voor hem - gelukkig - een aanzienlijke ruimte. Hij kan zelfs cultuurscheppend werken, in de zin dat hij landschapsvormen kan ontwikkelen die nieuw zijn, maar toch worden geaccepteerd en nagevolgd, waardoor hij de grenzen van wat men aanvaardbaar acht, verruimt. Maar grenzen blijven en daarmee de vraag waar die liggen.

Het is zeer wel voorstelbaar, dat - juist in deze tijd - de landschapsarchitect behoefte zou gevoelen te weten, welke grenzen hem door onze cultuur worden gesteld. Maar hoe zou hij er achter moeten komen? Moet hij, eventueel met behulp van sociologen, een representatieve steekproef van het Nederlandse volk aflopen en zijn respondenten met vragen over hun houding ten aanzien van allerlei aspecten van landschapsarchitectonische vormgeving gaan bombarderen? Men kan niet zeggen dat dit helemaal zinloos is; er zouden wel eens merkwaardige dingen uit kunnen komen. Maar om verschillende redenen zou men er niet al te veel waarde aan kunnen hechten. Zo zouden onder andere, omdat vermoedelijk slechts weinigen ten aanzien van landschapsarchitectonische kwesties een gestructureerde mening hebben, veel respondenten in de rubriek van 'weet niet' terecht komen, of antwoorden geven om maar iets te zeggen. Belangrijker is echter nog iets anders, dat ook sociologen bij enquêtes waarin naar opinies wordt gevraagd wel eens vergeten, namelijk dat de toekomst van onze samenleving niet wordt bepaald bij meerderheid van stemmen, ook niet naar evenredigheid van de bestaande opinies of door gemiddelden. Dit betreft ook de culturele invloeden, die zich in onze maatschappij in de landschapsvorming doen gelden. Wanneer wij het hebben over een pluriformiteit van cultuur, dan is er geen sprake van dat de verschillende groepen met uiteenlopende cultuurvormen naar evenredigheid van de aantallen van hun aanhangers invloed zouden uitoefenen op de wijze waarop de bewuste landschapsvorming in ons

land tot stand komt. Van sommigen is de invloed onevenredig groot, van anderen naar verhouding gering. Anders gezegd, de invloed die groepen met een bepaalde cultuur kunnen uitoefenen, hangt samen met de macht waarover ze beschikken.

Wie zich afvraagt, waarom de landschapsvorming zich in een zeker tijdvak op een bepaalde, eigen wijze ontwikkelt, zal dus met de machtsverhoudingen in die tijd rekening moeten houden. De relatie tussen cultuur, macht en landschap is zeker niet in een eenvoudige formule onder te brengen. In de eerste plaats al niet, omdat macht en machtsverhoudingen in een bepaalde samenleving - zoals uit de definitie van Kluckhohn wel valt af te leiden - zelf een deel van de cultuur in haar veelvormigheid uitmaken. Van belang is daarnaast ook voor de landschapsvorming, dat macht - het hangt ten dele samen met het voorgaande - zich op verschillende wijzen kan uitdrukken, bijvoorbeeld openlijk of meer verdekt.

Het valt nauwelijks te ontkennen dat macht en machtsuitdrukking in de cultuur van wezenlijke, zo niet van cruciale betekenis zijn voor de landschapsontwikkeling. Er is dan ook zeker reden, als men zich voor de relatie van cultuur en landschapsvorming interesseert, om aan het verschijnsel macht bijzondere aandacht te besteden, zoals in het volgende het geval zal zijn. Een onderschatting van de betekenis van andere culturele invloeden voor de landschapsvorming betekent dit overigens niet.

Dat machtsverhoudingen in hun historische ontwikkeling zich in het landschap uitdrukken, is voor degenen die zich voor de landschappen in hun verscheidenheid interesseren, natuurlijk geen nieuws. Het geldt zelfs duidelijk voor een land waar de machtsverschillen reeds eeuwenlang een betrekkelijk gematigd karakter hebben gedragen, als in Nederland. Opvallend is, wat onze oostelijke zandgronden betreft, het verschil tussen het oude landschap van Drenthe, zoals dat ook nu nog wel valt te herkennen en dat van Twente en vooral misschien dat van de Gelderse Achterhoek, welke overeenkomsten de drie gebieden verder ook mogen hebben. Drenthe, dat - met uitzondering van Ruinen - geen feodale landadel heeft gekend, vormde tot in de 19de eeuw een samenleving waarin de machtsverschillen in het algemeen gering waren. Het bestond voor het grootste gedeelte uit boerendorpen, waar de verschillen in rijkdom en aanzien tussen de boeren, verenigd in de markegenootschappen, relatief klein waren. Deze geringe machtsverschillen binnen de samenleving en vooral het vrijwel ontbreken van duidelijke toppen, drukten zich uit in het landschap, zoals zich dat in

de loop der eeuwen ontwikkelde. Hoe men het oude landschap van Drenthe ook mag waarderen, wat er vrijwel volkomen in ontbreekt, is het element van de statigheid. Zelfs de brinken, ondanks hun vaak forse beplanting, missen dit. De vrij onregelmatige, als men wil, rommelige plaatsing om de brink van de boerderijen, die er, elk op zichzelf, ook niet op gebouwd zijn om aanzien uit te drukken, maakt duidelijk dat de bedoeling om iets imponerends te scheppen, heeft ontbroken. Het voorgaande betekent niet, dat er in dit oude Drentse landschap niets valt te vinden dat uitdrukking van macht weergeeft. Het gaat daarbij echter niet om individuele macht, maar om collectieve macht. Juist door het ontbreken van feodale macht is in Drenthe de macht van de gezamenlijke markegenoten lang bijzonder sterk gebleven. Een gevolg daarvan is geweest, dat men de vestiging van niet-gerechtigde keuters op de collectieve woeste gronden en daarmee de ontginning van kamplanden, vrijwel geheel heeft weten tegen te houden. Tot de tijd van de moderne, min of meer systematische ontginningen bleef het land rondom de oude Drentse dorpen vrijwel leeg, zoals de oudste stafkaarten van ongeveer 1850 nog laten zien. Het heeft, onder andere, daardoor ook nu nog een geheel ander karakter dan bijvoorbeeld grote delen van Noord-Brabant. Daar is reeds zeer vroeg de vestiging op de eens communale gronden op grote schaal begonnen en reeds eeuwenlang wordt hierdoor het karakter van het landschap in belangrijke mate bepaald.

In tegenstelling tot Drenthe, heeft in Twente en in de Gelderse Achterhoek, zoals bekend, de macht van de landelijke adel in belangrijke mate het landschap bepaald, al varieert de invloed ervan van dorp tot dorp. Landhuizen en kastelen met grote siertuinen en parken, daaraan veelal grenzende bossen, voor jacht en ander grootschalig vermaak, maar vermoedelijk ook bedoeld om als lijst om eigen woonplaats de indruk hiervan te vergroten, tot het landgoed behorende boerderijen, die niet alleen door de in de kleuren van de heer geschilderde luiken maar veelal ook door bouw en omgeving, er toe bijdroegen de macht van de eigenaar te onderstrepen en tenslotte allerlei kleinere landschapselementen, gaven en geven ook nu nog het landschap een allure die in Drenthe, op enkele uitzonderingen na, ontbrak. Opvallend zijn, vooral in de Gelderse Achterhoek, de vele statige lanen die men er aantreft. Met name een lange oprijlaan, vooral als aan het eind een groot, symmetrisch huis staat met een zware ingangspartij en een hoge stoep, is wel de meest perfecte landschappelijke uitdrukking van macht.

Statistisch kan men iets van het verschil in karakter van het landschap in de genoemde gebieden terugvinden in de eerste volledige statistiek van het grondgebruik in Nederland, namelijk de verdeling van de gronden naar gebruik, zoals deze omstreeks 1830, terwille van de richtige heffing van de grondbelasting, in het kadaster werd vastgelegd. Men heeft toen een gebruikscategorie onderscheiden die men naderhand niet meer terugvindt, namelijk die van de lustgronden, waaronder men blijkbaar verstond omvangrijke siertuinen en parken. Dergelijke lustgronden komen, op enkele uitzonderingen na, in de gemeenten van Drenthe niet voor. Op de Overijsselse zandgronden en in de Gelderse Achterhoek zijn ze in grotere of kleinere oppervlakten in vrijwel alle gemeenten (met uitzondering van de stadjes) te vinden, al was, uit de aard der zaak, in vergelijking bijvoorbeeld met bouw- en weiland, de oppervlakte niet groot. Opvallend is ook dat - vooral in vergelijking met de Gelderse Achterhoek - de oppervlakte bos in Drenthe gering was. In totaal was er omstreeks 1830 niet meer dan ongeveer 4300 ha bos, niet veel meer dan een kwart van de oppervlakte die alleen in de Gelderse Achterhoek (dus zonder de Lijmers) werd gevonden.

De zojuist besproken voorbeelden werden, onder andere, naar voren gebracht, omdat hier sprake is van een min of meer spontane uitdrukking in het landschap van de, lokaal en regionaal eindeloos variërende, op bezit en traditie berustende machtsverhoudingen. Men had macht of men had het niet en dit drukte zich dan onder andere uit in het landschap. Er waren natuurlijk machtsverschuivingen en men streed ook om de macht, maar het verschijnsel macht als zodanig stond tot ver in de 18de eeuw - uitzonderingen daargelaten - niet duidelijk ter discussie. Macht werd binnen de cultuur geaccepteerd.

Men moet zich realiseren, dat in de zinspreuk 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' van de Franse Revolutie de gelijkheid in feite slechts bedoeld was als gelijkheid voor de wet. Toch valt niet te ontkennen, dat in deze zinspreuk als geheel in feite macht, dat wil zeggen de mogelijkheid van de mens om de gedragalternatieven van een ander te beperken, problematisch wordt gesteld. Er komt een eerste aanzet tot een andere waardering van het verschijnsel macht in de cultuur. Het gaat hierbij niet om de democratisering van het staatsbestuur, om een andere verdeling van de macht in de staat, maar om de aanvaardbaarheid van macht als zodanig. De vraag of macht wel behoorlijk is, heeft de Westerse wereld in de laatste tweehonderd jaar niet meer losgelaten. De toelaatbaarheid van machtsverschillen werd een poli-

tiel en algemeen maatschappelijk probleem, dat telkens weer zijn kop op stak. Het prille liberalisme had reeds iets van een anarchistische inslag. Hoe het opkomende socialisme heeft geworsteld met het anarchisme is bekend; de gedachte van Marx over het afsterven van de staat is natuurlijk een anarchistische utopie. Wat tenslotte onze eigen tijd betreft, dat in de laatste 15 jaar anarchistische tendenzen zich in allerlei vormen en op de meest uiteenlopende terreinen hebben doen gelden, behoeft nauwelijks toelichting. Het gaat hierbij niet alleen om de macht van de staat, maar om het verschijnsel macht in de samenleving in het algemeen.

Dat is één kant van de medaille. Aan de andere kant is de periode van de laatste twee eeuwen er één geweest van een groeiende en tenslotte enorme machtsconcentratie. De ontwikkeling van het moderne kapitalisme leidde tot een concentratie van macht in steeds grotere particuliere ondernemingen die tenslotte uitgroeiden tot de multinationals van deze tijd. Wat de staat en zijn organen betreft, de Franse Revolutie mag dan het uitgangspunt zijn geweest voor de ontwikkeling van een toenemende invloed van de burger op de besluitvorming in de staat via de parlementaire democratie, tegelijkertijd heeft ze de grondslag gelegd voor een moderne inrichting van de staat en voor de moderne overheidsadministratie. Hierdoor werd de mogelijkheid geschapen voor een enorme machtsontwikkeling van deze staat die, via een steeds groeiende bureaucratie, het maatschappelijke leven in steeds toenemende mate ging beheersen.

Het opmerkelijke is echter, dat bij het groeien van deze machtsconcentraties de macht steeds naamlozer en steeds ongrijpbaarder is geworden. Dit geldt zowel voor de macht in de staat als - misschien in iets mindere mate - voor de macht in het economische leven. Het 'l'état c'est moi' van Lodewijk XIV ligt wel heel ver achter ons. In het begin van de 19de eeuw echter was de staatsmacht nog steeds in belangrijke mate in de koning gepersonifieerd. Zijn reële macht was belangrijk. Voor zover ze er nog zijn, is de macht van koningen thans nauwelijks nog werkelijke macht. Ook de macht van het kabinet en die van de afzonderlijke ministers is, ondanks de in ons land en elders formeel nog steeds geldende ministeriële verantwoordelijkheid, zeker in de laatste honderd jaar, geleidelijk afgenomen. Van een persoonlijk ingrijpen, in het algemeen van een persoonlijk bestuur van ministers, is steeds minder sprake. Dit is niet of nauwelijks het gevolg van een stijgende invloed van het parlement. Wel speelt hierbij de stijgende afhankelijkheid van de ministers van het ambtelijke apparaat een belangrijke rol. Door de vergaande uitbreiding van het takenpakket van

de overheid en de daarmee gepaard gaande uitbreiding en specialisatie van het ambtenarenapparaat, kan een minister zonder zijn ambtenaren praktisch geen stap meer verzetten, terwijl hij steeds meer schuil gaat achter een eindeloos aantal raden en commissies.

Wat het bedrijfsleven betreft, in de moderne onderneming is de figuur van de individuele ondernemer steeds verder teruggetreden, ook al is het eerste initiatief tot stichting van een bedrijf nog vaak aan een bepaalde persoon gebonden. Hoe groter de bedrijven en concerns, hoe minder dikwijls en hoe vager personen naar buiten komen als degenen die het daar voor het zeggen hebben.

Deze merkwaardige combinatie van machtsconcentratie bij de staat en in het bedrijfsleven met een in toenemende mate losmaken van deze macht van de persoon, geeft aan de uitdrukking van de machtsverhoudingen in de samenleving in de periode van de moderne geschiedenis reeds een ingewikkeld en soms verwarrend karakter. Dit wordt nog versterkt door de ontwikkeling van de reeds genoemde kritische houding ten aanzien van het verschijnsel macht in de laatste twee eeuwen die, globaal gezien, steeds sterker is geworden, hoewel het verloop van de ontwikkeling geenszins regelmatig is geweest.

Een wat merkwaardige complicatie die hierbij optreedt, is dat men om een kritische houding ten aanzien van macht en de uitdrukking van macht in staat en maatschappij tot gelding te kunnen brengen, zelf over macht moet kunnen beschikken. Wil men bepaalde principes in de samenleving zien verwezenlijkt, dan zal men in het algemeen, tenzij men geweld toepast, moeten zien te bereiken, dat deze samenleving de normen en waarden waarvan men uitgaat - dus een stuk cultuur - in voldoende mate accepteert. Bij voorkeur moeten deze een dominante positie innemen.

Het afwisselend domineren van bepaalde waarden en normen en de uitdrukking daarvan in de samenleving, onder andere in de politiek, zijn verschijnselen waaraan nog onvoldoende aandacht is besteed. Er hebben zich, wat dit betreft, in de 19de en 20ste eeuw in de Nederlandse samenleving verschuivingen voorgedaan, die onder andere de principiële houding ten aanzien van macht duidelijk raakten. De vraag waarom in een bepaald tijdvak de waarden en normen van bepaalde groepen een toenemende invloed gaan uitoefenen in de samenleving en eventueel gaan domineren, is niet eenvoudig te beantwoorden. Het is zeker niet alleen afhankelijk van de getalsmatige positie van hun aanhangers, al heeft deze natuurlijk een zekere betekenis. Het élan en de overtuigingskracht waarmee men zijn opvattingen naar voren brengt, de kracht en de slagvaardigheid van organisaties van eigen

kleur, de mate waarin men tot de massamedia en andere vormen van publiciteit weet door te dringen en - op langere termijn - de invloed die men weet uit te oefenen op onderwijs en vorming en tenslotte - maar niet het minst belangrijke - de mate, waarin de 'andersdenkenden' weerwerk weten te geven, zijn in dit opzicht factoren van betekenis. Wanneer de opvattingen van een bepaalde groep werkelijk gaan domineren, betekent dit dat de 'andersdenkenden' meestal zonder dit te willen en bewust te weten, de normen en waarden van deze dominerende groep in belangrijke mate gaan aanvaarden, omdat men ze 'gewoon' gaat vinden. Er ontstaat dan veelal zelfs een situatie waarin de 'andersdenkenden', om deel te kunnen nemen aan de publieke discussie, zich daarvoor eerst als het ware moeten rechtvaardigen door hun respect voor de denkbeelden van de dominante groep uit te spreken. De dominante groep neigt er dan toe dit als vanzelfsprekend te beschouwen. Er ontstaat een situatie, die men als asymmetrische tolerantie kan aanduiden.

De eerste groep waarvan de opvattingen in de 19de eeuw, gedurende een lange tijd, duidelijk als dominant voor de dag kwamen, waren de liberalen. Hoewel ze pas in 1848 toegang kregen tot de regering, was reeds lang voordien sprake van een groeiende invloed van het liberalisme in de samenleving. De liberalen traden - stoelend op de beginselen van de Verlichting - op met het zelfbewustzijn van mensen die menen dat aan hen de toekomst behoort en die van plan zijn die dan ook inderdaad te veroveren. Zij waren in feite de enige groep die toen werkelijk kon inspireren. Ze ondervonden tegenstand van de conservatieven, maar tegenover het actieve en dikwijls agressieve optreden van de liberalen droeg deze grotendeels een defensief karakter.

Wat de reeds genoemde kritische houding van de liberalen met betrekking tot de macht betreft, deze was in de praktijk selectief. Men verzette zich tegen de geprivilegieerde machten van het verleden. Een zeker herstel van de staatkundige positie van de adel bij de instelling van het nieuwe koninkrijk was hun bijvoorbeeld een doorn in het oog. Na het algemene enthousiasme over de terugkeer van de Oranjes in de eerste jaren na het einde van de Franse overheersing, groeide bij de liberalen een aarzelende tot zeer kritische houding ten opzichte van het vorstenhuis. Men had weinig sympathie voor een persoonlijke machtsuitoefening van de koning, temeer omdat men in het algemeen bezwaar had tegen ingrijpen van de staat in het economische en sociale leven.

Aan de andere kant echter bestond bij de liberalen weinig bezwaar te-

gen de economische macht die de gewone burger zich door zijn eigen activiteit wist te verwerven en ook niet tegen de uitdrukking van deze macht naar buiten. In het algemeen was in het tijdvak van de liberale dominantie de economische macht nog in sterke mate aan de persoon gebonden, zodat de neiging om die persoonlijke economische macht naar buiten te demonstreren, duidelijk aanwezig was.

Zowel de feitelijke machtsverhoudingen als de houding ten aanzien van macht gedurende de periode van de liberale dominantie, hebben duidelijk hun sporen nagelaten in het landschap. Voor de positie van de hele en half-feodale figuren in de plattelandssamenleving betekende de nieuwe situatie een duidelijke achteruitgang, een achteruitgang in macht en dikwijls vermoedelijk ook in inkomen. Hoewel hierin van streek tot streek verschillen voorkomen, leidde dit veelal tot een merkbaar verminderen van de invloed die zij op het landschap uitoefenden. Een typisch voorbeeld van een, onder invloed van verschuivingen in de machtsverhoudingen, duidelijk veranderend landschap, vormt het Groninger kleigebied. Dit gebied werd ten tijde van de Republiek in belangrijke mate beheerst door de zogenaamde Groninger Jonkers, die zich in de loop der jaren allerlei rechten en niet zelden aanzienlijk bezit hadden verworven. Hun woonplaatsen, de 'borgen', veelal omringd door veel groen in de vorm van oprijlanen, tuinen, parken en soms grotere of kleinere bossen, moeten eens, gelegen als ze waren tussen toen nog betrekkelijk eenvoudige boerenhofsteden, dominante punten in het landschap zijn geweest. In de 19de eeuw verloren de Jonkers echter steeds meer hun bijzondere positie en functie. Het gevolg was dat ze meer en meer het Groninger platteland verlieten. Thans leeft geen van deze oude families nog in Noord-Groningen. Op enkele na zijn hun borgen gesloopt, terwijl ook de beplantingen grotendeels zijn verdwenen.

Aan de andere kant echter groeide sinds het eind van de 18de eeuw het bezit en de macht van de Groninger boeren, de eersten in Nederland die hun bedrijf moderniseerden. Zij verdrongen als het ware de Jonkers en ze werden de heersende figuren in de plattelandssamenleving. Zij hadden duidelijk de behoefte hun nieuw verworven positie uit te drukken in hun woonstee. Ze bouwden niet alleen enorme woningen vóór hun bedrijfsgebouwen, maar omringden deze met grote siertuinen, die in de regel door min of meer professionele figuren moeten zijn aangelegd. Vooral vóór het optreden van de iepziekte, vielen de boerderijen in het landschap in het bijzonder op door hun enorme zware singels. Het Groninger landschap, zoals we het nu kennen en dat in de eerste plaats gekenmerkt wordt door de meestal verspreid liggende

grote boerderijen en hun groene omgeving, is dus voor een groot deel een produkt van de veranderde machtsverhoudingen in de 19de eeuw. Invloeden van de liberale dominantie op de ontwikkeling van het landschap zijn op veel plaatsen min of meer duidelijk te constateren. Te noemen valt nog de activiteit van welgestelde burgers uit het Westen van het land, die op de zandgronden grote complexen woeste grond aankochten, deze bebosten en daar dan ook veelal een landhuis lieten bouwen.

Een negatieve invloed van het liberalisme op architectuur en landschapsvorming kan men misschien terugvinden in de uiterst bescheiden wijze waarop de staat en daarmee ook het koningshuis zich in de 19de eeuw hierin hebben uitgedrukt. De paleizen van de Oranjes waren bepaald niet imponerend, met uitzondering dan van het merkwaardige geval van het paleis op de Dam in Amsterdam. Wat het landschappelijk aspect betreft, de ontwikkeling van Het Loo als landgoed is niet indrukwekkend geweest en nauwelijks te vergelijken met hetgeen in het begin van deze eeuw het echtpaar Kröller-Müller op de Hoge Veluwe tot stand bracht.

Opvallend is de knullige wijze, waarop het grootste overheidsproject uit de 19de eeuw, de drooglegging van de Haarlemmermeer, planologisch en landschappelijk is behandeld. Men kan er over twisten of het alleen de afkeer van de liberale staat van overheidsingrijpen is geweest die tot deze gang van zaken heeft geleid. Zeker is echter wel, dat er niets in de opbouw en de inrichting van de polder is, dat uiting geeft aan iets als een bewustzijn dat hier een voor die tijd toch machtig werk tot stand was gebracht. Men heeft het in wezen als defensief en daardoor eigenlijk als een noodzakelijk kwaad beschouwd.

Aan het eind van de 19de eeuw begint het liberalisme zijn spankracht en daarmee zijn dominerende positie te verliezen, ook al bleef deze naverken. De aflossing van de wacht in dit opzicht droeg in Nederland een merkwaardig karakter. Vanaf ongeveer 1875 tot na de Tweede Wereldoorlog kan men in Nederland spreken van een dominantie in staat en samenleving van het georganiseerd confessionalisme, op een wijze zoals die nergens anders in Europa valt te constateren. Dit betekent mede dat in Nederland lang de maatschappelijk-culturele invloed van het opkomende socialisme relatief gering bleef. De confessionelen waren in principe tegenstanders van de Verlichting. De weerstand tegen historisch gegroeide invloeden in de samenleving ontbrak bij hen. In de praktijk had dit andere standpunt echter geen duidelijk effect meer en in de landschappelijke ontwikkeling is het nauwelijks terug te vinden.

Tegen de verwerving van economische macht door de individuele burger stond men, zeker aanvankelijk, niet veel anders dan de liberalen. Juist in de periode van de confessionele dominantie - zonder dat er sprake was van een verband - valt echter steeds duidelijker het eerder genoemde terugwijken van de individuele ondernemer achter de grote naamloze onderneming waar te nemen. Het is natuurlijk moeilijk te bewijzen, maar vermoedelijk is hierdoor de neiging persoonlijk economische macht in architectuur en landschapsvormen uit te drukken geleidelijk verzwakt, al blijft ze nog lang duidelijk merkbaar.

Belangrijk was dat de confessionele groepen de sterke afkeer van de oud-liberalen van het ingrijpen van de overheid in het economische en sociale leven misten en, wat dat betreft, een eindweegs konden meegaan met de socialisten, die zelf soms weer werden gesteund door de radicaal-liberalen. Dit uitte zich, onder andere, in een toenemende bemoeiing van de overheid, op verschillende niveaus, met het grondgebruik, eerst in verband met de stedenbouw, maar - vooral na de Eerste Wereldoorlog - in groeiende mate ook met betrekking tot het landelijke grondgebruik in al zijn aspecten. Wat het laatste betreft, het ging daarbij niet alleen om conserverende, regulerende en op beheer gerichte maatregelen, maar ook om directe, dikwijls grootscheepse ingrepen in het landschap, zoals de inrichting van de IJsselmeerpolders, die veel verder ging dan Lely zich ooit had voorgesteld, de aanplant van grote boscomplexen, met name in Drenthe en de, elk op zichzelf, niet zo spectaculaire, maar als geheel toch voor het landschap zeer belangrijke ruilverkavelingen en andere cultuur-technische werkzaamheden.

Opmerkelijk echter is - ook waar het om de aanleg van grote complexen gaat - de, ook in deze periode, geringe neiging om in opbouw en inrichting van deze landschapselementen macht en dan met name de macht van de overheid, tot uiting te brengen. Men kan dit mijns inziens niet zien als alleen maar een nawerking van het liberalisme. Al vóór de jongste tijd, zeker al sinds de Eerste Wereldoorlog, is er sprake van een duidelijke versterkte groei van de kritische houding ten aanzien van macht en machtsuitdrukking. De invloed van het socialisme en van de arbeidersbeweging in het algemeen, was hierin duidelijk merkbaar. Deze wilden wel van de mogelijkheid die de staat bood om de maatschappelijke verhoudingen te verbeteren, gebruik maken, maar van allerlei vormen van een symbolische uitdrukking van de macht en de hoogheid van de staat tegenover de bevolking, waren ze nog afkeriger dan de liberalen.

En tenslotte dan de jongste tijd. Deze wordt cultureel in belangrijke mate gekenmerkt door de sinds de jaren zestig opgekomen beweging,

waarvoor men nog steeds geen duidelijk aanvaarde naam heeft gevonden, maar die we in dit verband misschien het beste als de emancipatorische kunnen aanduiden. Hoewel ze politiek-organisatorisch nauwelijks een eigen vorm heeft aangenomen, en ze zich zeker niet als een tastbare meerderheid demonstreert, heeft ze een maatschappelijk-politieke macht verworven, die duidelijk naar dominantie tendeert. Haar ontwikkeling heeft geleid tot het verbreken van de dominantie van het georganiseerde confessionalisme dat, op andere terreinen dan hier aan de orde zijn, tot welhaast dramatische gevolgen heeft geleid.

Men kan deze beweging, als elke andere, vanuit verschillende gezichtspunten beschouwen, maar één van haar meest wezenlijke kenmerken is ongetwijfeld het verzet tegen macht. Men kan haar, wat dit betreft, beschouwen als het eindpunt van de ontwikkeling, die zich, nu in sneller, dan weer langzamer tempo, sinds het eind van de 18de eeuw heeft voorgedaan. Ze keert zich tegen alle macht van de ene mens over de andere, tegen alle establishment, ook die in eigen kring. Alle uitdrukking van macht, ook wat het landschap betreft, is fout. Dit geldt niet alleen voor het landschap als geheel, maar ook voor zijn onderdelen. Men moet laten groeien wat groeit en de mens moet er met zijn handen afblijven.

In het voorgaande zijn, heel summier, macht en machtsuitdrukking, als elementen van de cultuur, in hun ontwikkeling in de laatste eeuwen geschetst en is iets van de invloed hiervan op de landschapsvorming aangeduid. Hierbij bleef de figuur die zich professioneel met de landschapsvorming bemoeit, de landschapsarchitect volgens de huidige aanduiding, tot nu toe nog op de achtergrond. Het is evenwel duidelijk, dat de ontwikkeling van de machtsverhoudingen en van de houding die tegenover machtsuitdrukking werd aangenomen, hun werk en hun positie in belangrijke mate beïnvloedde. Men doet de waarheid niet veel tekort, wanneer men stelt, dat - historisch gezien - de landschapsarchitect groot is geworden op de knieën van de machtigen. Voor een goed begrip dient men hieraan echter toe te voegen dat men mag aannemen, dat deze positie niet alleen werd bepaald doordat lange tijd de machtigen van deze aarde in feite zijn enige broodheren waren. Het is altijd de taak van de landschapsarchitect geweest in het landschap een zekere orde te scheppen, welke deze dan ook mocht zijn. Hoe men dit ook beoordeelt, een feit is, dat machtsverhoudingen steeds een belangrijk ordenend principe in het landschap zijn geweest, zowel in het min of meer spontaan gegroeide cultuurlandschap, als in het opzettelijk gevormde, ontworpen landschap. Dit ordenend princi-

pe heeft de landschapsarchitect in het verleden, bewust of onbewust, aanvaard als een uitgangspunt voor zijn werk, niet omdat hij een slaaf was - soms was hij dat misschien ook wel - maar omdat hij een richtlijn nodig had om, naar zijn gevoel, iets gaafs en iets moois te kunnen maken. Het richten van vormgeving en beplanting op het huis en zijn bewoner als middelpunt bijvoorbeeld, gaf hem een grondslag voor de vorm en de plaatsing van de verschillende elementen in de tuin en eventueel in het omliggende landschap. Dat hij, zo werkende, wel tegelijkertijd de positie en de betekenis van zijn opdrachtgever onderstreepte, heeft hem, gedurende lange tijd, blijkbaar geen moeilijkheden gegeven. Men behoeft hierbij zeker niet alleen te denken aan het ontwerpen van oprijlanen, sterrebossen en dergelijke zware, imponeerende, maar vaak niet erg vriendelijke elementen. Ook een ruime, open voortuin met aan weerskanten vrolijke borders, die aan het eind wat naar het huis toe buigen, vervullen, zij het misschien enigszins verontschuldiging, deze functie. Alleen trouwens al de afstand van het huis tot de weg is in dit opzicht van grote betekenis. Er heeft steeds een onweerstaanbare neiging bestaan bij degenen die daartoe de middelen en de mogelijkheden bezaten, om een behoorlijke afstand tussen huis en weg te scheppen. Met de behoefte aan privacy, bescherming tegen geluidshinder en het verlangen naar een groen plekje ook vóór het huis, heeft dit weinig te maken. De afstand betekent echter een scheiding en daarmee ook een onderscheiding van anderen.

Het ligt na het voorgaande wel voor de hand dat de landschapsarchitect, met deze historische achtergrond van de ontwikkeling van zijn vak, in de laatste decennia geleidelijk toch wel in moeilijkheden geraakte, evenals trouwens de architect en de stedebouwer. De groeiende weerstand tegen de uitdrukking van macht in het cultuurlandschap en het terugwijken van de persoon in de moderne machtsconcentraties, leidden tot problemen in de vormgeving. Het eerst en het duidelijkst sprak vermoedelijk dit probleem wel voor de architect, met name voor de architect van openbare gebouwen. Een voorbeeld vormen de raadhuizen van de gemeenten. De steeds groeiende macht van de gemeenten en het steeds omvangrijker terrein waarop ze zich bewogen, eisten steeds grotere en massalere gebouwen om het gemeentelijk apparaat onder te brengen. Er zijn de laatste tientallen jaren dan ook veel nieuwe, grote raadhuizen gebouwd. Steeds meer schrok men er echter voor terug aan deze gebouwen een indrukwekkende allure te geven, ondanks een zekere tegenstroom die van de Delftse school uitging.

Het laatste grote raadhuis dat geheel volgens de oude trant werd ge-

bouwd, was wel dat van Rotterdam, dat wel heel duidelijk macht wil uitdrukken. Nadien hebben opdrachtgevers en architecten van deze gebouwen het, met name, steeds moeilijker gekregen met symmetrie en zware ingangspartijen. Bij het zoeken naar alternatieve vormen is men bepaald niet altijd gelukkig geweest. Soms is men uit vrees voor uitdrukking van macht zo ver gegaan, dat men haast moet zoeken om de ingang van een openbaar gebouw te vinden. Misschien is het drama van de stadhuisbouw in Amsterdam in wezen aan dit conflict tussen het feitelijk bestaan van macht en de weerstand tegen het uitdrukken hiervan, toe te schrijven. Het functionalisme heeft - als een leek zich dit oordeel mag veroorloven - als poging tot het vinden van een nieuw principe, gefaald. De these dat wat, uit rationalistisch oogpunt gezien, functioneel is, ook als mooi zal worden ervaren, heeft zich niet waar kunnen maken.

Het komt mij voor, dat de breuk met de oude vormen in de landschapsarchitectuur minder abrupt en minder duidelijk is geweest dan in de architectuur, misschien, onder andere, omdat uitdrukking van macht in het landschap minder scherp tot de mens doordringt dan die in gebouwen.

Het heeft blijkbaar nog geen moeite gekost om in het begin van deze eeuw het landgoed te scheppen, dat - misschien meer dan enig ander in Nederland dat sinds 1800 is ontworpen - macht symboliseert, namelijk de Hoge Veluwe. Men kan zich er wel over verbazen, dat een architect met socialistische sympathieën als Berlage zich, met het ontwerp van het jachtslot, in dit geheel heeft weten te passen. De volkomen niet-functionele, uitgerekt symmetrische opzet van het gebouw, met daarvoor de grote, de anderen op een afstand houdende vijver en verschillende andere elementen in de naaste omgeving, leveren, ondanks de moderne signatuur die Berlage aan de architectuur heeft gegeven, in hun geheel een vormgeving op die primair door een traditionele machtsuitdrukking is bepaald, welke historische en esthetische argumenten men er verder ook voor mag aanvoeren.

Een doorwerking van de oude vormen vindt men, zij het minder nadrukkelijk, ook nog in sommige min of meer grootschalige openbare plantsoenen en parken die in de eerste decennia van deze eeuw werden aangelegd. Hierbij kan men onder andere denken aan het Stadspark van Groningen, dat in grote lijnen sterk het oude patroon weerspiegelt. Hoewel het Amsterdamse Bos als geheel misschien een minder duidelijke opzet vertoont, kan men er tal van elementen in terugvinden die aan de traditionele vormgeving herinneren.

Merkwaardig is echter het beeld dat twee relatief recente, grootscha-

lige overheidsingrepen in het landschap, namelijk de staatsbossen in Drenthe en de landschappelijke inrichting van de Noordoostpolder, laten zien.

Bij de Drentse bossen lijkt een poging tot landschappelijke vormgeving haast te hebben ontbroken. Van een inpassing in en aanpassing aan het bestaande cultuurlandschap is nauwelijks sprake. Ook aan de bossen op zichzelf lijkt weinig creativiteit te zijn verspild. Hier en daar heeft men getracht een stuk weg het karakter van een statige laan te geven, maar het is moeilijk te zien wat de plaats van deze lanen in het geheel is. Ze leiden meestal van niets naar nergens. Misschien mag men het vrijwel ontbreken van een landschappelijke visie maar ten dele toeschrijven aan het wegvallen van het oude, duidelijke beeld omtrent landschapsopbouw en het ontbreken van een nieuw beeld. Er bestond een soortgelijke situatie als die bij de droogmaking van de Haarlemmermeer. De overheid was gedwongen iets te ondernemen, in dit geval de bestrijding van de werkloosheid. Daarnaast heeft ze waarschijnlijk hoogstens nog gedacht aan houtproductie. Ze heeft zich vermoedelijk niet geroepen gevoeld als creatrice van een nieuw landschap op te treden. Men kan Den Haag echter niet alleen de schuld geven. Indien degenen die de ontwerpen hebben gemaakt en uitgevoerd, een visie hadden gehad op een te ontwikkelen nieuw landschap en het verlangen om dit te realiseren, had er - ondanks Den Haag - meer kunnen worden bereikt dan nu het geval is. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat men niet meer goed heeft geweten wat men landschappelijk met dit nieuwe element aan moest. Dat de natuur en de tijd er voor gezorgd hebben dat, desondanks, de Drentse bossen op bepaalde plaatsen toch aantrekkelijk zijn geworden, is een andere zaak.

Het lag inderdaad niet primair aan gebrek aan mogelijkheden en ook niet aan het ontbreken van de wil om iets goeds tot stand te brengen, dat in deze periode, waarin de uitdrukking van macht en grootheid in het landschap steeds minder werd aanvaard, geen duidelijk nieuwe visie op de ontwikkeling van de landschapsvorming tot stand kwam. Dit wordt geïllustreerd door de landschapsontwikkeling in de Noordoostpolder. De toenmalige Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken) was bereid zich daarvoor in te spannen. Er werd een speciale beplantingscommissie ingesteld die, onder andere, een aantal erkende deskundigen op het gebied van algemeen-ruimtelijke en landschappelijke vormgeving in haar midden had. De Directie was bereid het advies van de commissie te volgen. De pogingen van de

commissie - schrijver dezes heeft er deel van uitgemaakt - hebben, ondanks zeer intensief vergaderen, tekenen en rondkijken, kort gezegd, tot een feitelijke mislukking geleid. Ze is er niet in geslaagd zich werkelijk een beeld te scheppen van de landschappelijke vormgeving van de polder als geheel en is er eigenlijk zelfs nauwelijks aan toe gekomen om daarnaar te zoeken. De enige, meer algemene gedachte die men heeft kunnen produceren, was die van de wenselijkheid de onmetelijk grote polderruimte door middel van een verdeling in compartimenten - te realiseren door beplantingsstroken - terug te brengen tot een menselijke maat. De daarvoor voorgestelde beplanting is uitgevoerd, maar men heeft het doel in het geheel niet bereikt. Ook nu, na ruim dertig jaar groei van het groen, zijn de bedoelde compartimenten voor bewoner en bezoeker van de polder eigenlijk niet te ontdekken. Als het daaraan lag, zou de polder zich nog even mateloos groot voordoen als in 1945.

Is er dus verder aan grote lijnen voor de landschappelijke vormgeving van de polder eigenlijk niets ontwikkeld, ook in de details is men niet altijd gelukkig geweest, al zijn er natuurlijk wel aardige plekjes ontstaan. De grote bossen in de polders zijn terecht gekomen op plaatsen waar de grond landbouwkundig weinig aantrekkelijk was. De inpassing ervan in de polder als geheel is grotendeels niet erg geslaagd en op zichzelf zijn ze vrij vormloos. Ook de dorpsbosjes zijn niet erg fraai. Het wat grotere bos bij Emmeloord doet, na drie decennia, wat armelijk en wat rommelig aan. Hier en daar heeft men, om aan de beplanting enige allure te geven, nog weer terug gegrepen op de bekende oude elementen, zonder dat hiermee echter veel is bereikt.

Dat de polder als geheel, wat het landelijke gebied betreft, er toch niet onaantrekkelijk uitziet, is in hoofdzaak te danken aan de beplanting van de boerenerven. Onder andere hierdoor heeft de ruimte toch nog de bedoelde menselijke maat gekregen. Het is echter merkwaardig, dat de boerderijbeplanting - en wel zeer ten onrechte - in de beschouwingen van de commissie over het landschapsbeeld als geheel niet of nauwelijks aandacht heeft gekregen. Ze heeft wel schetsjes van mogelijke boerderijbeplantingen beoordeeld, maar deze eigenlijk alleen gezien in hun betekenis voor de woonomgeving van de individuele boer, niet in hun betekenis voor het landschap van de polder in zijn totaliteit. Hierbij zij opgemerkt, dat erf en tuin van de boerderijen, wat de opzet betreft, nog echt ouderwets zijn behandeld. Zij het niet zo zwaar als in Groningen, drukken zij toch wel echt het koningschap van de boer op eigen erf uit. De boerderijen zijn meestal vrij ver van de weg afgelegd, de tuinen zijn groot en de beplanting van de erven

zwaar. Een kenmerkend detail in dit verband is, dat bij de meeste boerderijen de ingang van de oprijlaan naar de bedrijfsgebouwen kan worden afgesloten met een boom. Deze mist elke praktische functie, maar accentueert wel de positie van de boer.

Heeft men dus door de boerderij met zijn omgeving nog het maatschappelijke gewicht van de figuur van de boer willen aanduiden, het in de landschappelijke opbouw van de polder als geheel uitdrukken van het imponerende van de prestatie die met het scheppen van deze enorme polder was geleverd, heeft men, hoewel men de kans daarvoor had, niet meer gewild of niet meer gedurfd. Men kan natuurlijk opmerken dat de landschappelijke vormgeving van een zo groot gebied als de Noordoostpolder wel een zeer ongewone taak was en dat mede daaraan het niet slagen van deze onderneming is te wijten. Zonder dit geheel te willen ontkennen, zij echter herhaald, dat de commissie zich niet alleen op de omvang van de polder heeft verkeken, maar dat het haar steeds heeft ontbroken aan een duidelijk beeld van hetgeen zij landschappelijk in deze polder wilde zien uitgedrukt.

Tot de Tweede Wereldoorlog en zelfs nog daarna, was de groei van de macht tegen de macht in de samenleving geleidelijk. De invloed ervan op het werk van de landschapsarchitect sprak misschien nog niet duidelijk tot het bewustzijn en deed zich wat ongemerkt gelden. In de laatste vijftien jaar is dit anders geworden. Gestimuleerd door een reële zorg over de aantasting van de natuur, wordt door de emancipatorische beweging een streven van de mens om zijn wil aan het landschap op te leggen, negatief gewaardeerd, zeker wanneer dit op grootschalige wijze gebeurt. In zijn uiterste consequenties zou in deze gedachtengang hoogstens een wijze van landschapsbeïnvloeding passen zoals hiervoor van het oude Drenthe werd geschilderd. Een kleinschalig, sterk door een gevoel van afhankelijkheid van de natuur getekend, weinig bewust en bescheiden ingrijpen in het landschap, slechts dienende om een kleine gemeenschap een voorziening in haar beperkte levensbehoeften mogelijk te maken, zoals die zich daar voordeed, lijkt in deze opvattingen aanvaardbaar.

Hoe aantrekkelijk dit beeld voor velen misschien ook is, het staat tegenover de werkelijkheid van een grootschalige maatschappij met enorme en nog groeiende machtsconcentraties, waarin zeer forse omvormingen van het landschap welhaast onvermijdelijk zijn. Dat in dit opzicht binnen afzienbare tijd essentiële veranderingen zullen optreden, ongeacht de vraag of deze maatschappij in meerdere of mindere mate door socialistische principes zal worden beheerst, kan men zich niet wel voorstellen. Men kan zeker bij het omvormen van het be-

staand landschap voorzichtiger zijn dan in het verleden en meer bewust zaken nalaten die niet strikt noodzakelijk zijn. Men hoeft echter geen profeet te zijn om te voorspellen dat nog ingrepen van groot formaat zullen plaatsvinden.

Deze grootschalige ingrepen zullen ook grootschalige vormen van herstel, aanpassing en vernieuwing van het landschap vragen, die zonder het werk van de landschapsarchitect niet tot stand zullen komen. Maar door welke gedachten zal hij zich daarbij laten leiden? Hij zal zich aan de stromingen en invloeden van eigen tijd niet kunnen onttrekken, maar deze zijn te conflicterend om hem een duidelijke weg te wijzen. Hij ondervindt, als iedereen, de gevolgen van de sociale crisis waarin wij verkeren. Deze heeft wel geleid tot verzwakking van oude normen en waarden, zonder dat echter reeds duidelijk nieuwe vormen zijn uitgekristalliseerd.

De verantwoordelijkheid van de landschapsarchitect wordt nog vergroot doordat hetgeen hij vandaag schept, meestal over tientallen jaren nog voor iedereen direct zichtbaar zal zijn. Zich overgeven aan modes van misschien zeer kortstondige aard of een gewild streven naar originaliteit, brengt voor hem geen oplossing. Terugkeer naar traditionele vormen zal in het algemeen ook geen soelaas bieden; daarvoor zijn de veranderingen die in onze maatschappij en in haar cultuur hebben plaatsgevonden te groot. Men kan de moeilijkheden natuurlijk ook uit de weg gaan. Ook zonder dat men zich om de hier aan de orde gestelde problemen bekommert, kan men groen aanbrenge. Bevredigend is dat, zeker op iets langere termijn, niet. Zoals uit het voorgaande wel is gebleken, gaat het vooral om bepaalde grondgedachten die de geleiding van het groen beheersen. Dergelijke grondgedachten kan de landschapsarchitect ook in de toekomst niet missen, welke ze dan ook mogen zijn en op welke cultuur ze dan ook zullen berusten. Slagen we er niet in nieuwe ideeën van deze aard te ontwikkelen, dan bestaat, bij de bestaande passie voor natuur en groen, de kans dat het land geleidelijk vol groeit met een ongelede brij van bomen, struiken en ander groen die op den duur toch niemand voldoet. Men krijgt de indruk dat niet alleen in theorie de mogelijkheid hiertoe aanwezig is, maar dat ook in de praktijk al ontwikkelingen in deze richting vallen te constateren.

De poging die in het voorgaande werd gedaan, om een schets te geven van de betekenis van macht en machtsuitdrukking voor de ontwikkeling van het landschap en het werk van de landschapsarchitect, moest voorlopig en gebrekkig blijven. Misschien kan ze echter bijdragen tot

het wekken van de overtuiging, dat het hier gaat om verschijnselen die niet alleen voor het begrip van het verleden, maar ook voor het bepalen van de weg naar de toekomst, van groot belang zijn.